

Havet, kapellen och franciskanerna

Av Helena Edgren och Markus Hiekkänen

Den äldsta kända historiska källa som berättar om färder till sjöss längs Finska vikens kuster är den seglingsbeskrivning i kung Valdemars jordebok, som brukar kallas det danska itinerariet (1). I detta finns en förteckning över vissa orter vid den rutt som löper från det danska Blekinge längs den svenska östkusten, söder om Åland och tangerande Finska vikens norra kust, för att sluta i Refvelsburg i Estland. Om itinerariet och dess färdрут har det skrivits en hel del, speciellt i Finland, men också annorstädes. Trots detta har man inte kunnat enas om var itinerariets alla ankarplatser och hamnar varit belägna.

Förvånande nog förefaller inte forskarna ha intresserat sig för var och när itinerariet har tillkommit. Den första som så vitt vi vet behandlat denna fråga är nyss avlidne professor Jarl Gallén. I ett föredrag inför Nordenskiöld-samfundet i Finland i december 1988 tog han, suveränt som alltid, upp även denna aspekt. Gallén hade fäst uppmärksamheten vid, att det inte i litteraturen fanns några som helst uppgifter om vem som nedtecknat itinerariet. Av denna orsak reste han till Köpenhamn, studerade Jordeboken i Rigsarkivet och utredde frågan. Utan att här närmare gå in på Galléns argumentering kan man konstatera, att hans uttryckliga uppfattning var, att itinerariet har nedtecknats av franciskanerna, trots att handskriften ingår i ett sammelvärk, som skrivits i cisterciensklostret i Sorö. Enligt Gallén är

det också klart, att den lokalkännedom som präglar itinerariet grundar sig på iakttagelser, som franciskanerna själva gjort på ort och ställe och att de därför kan anses ha fungerat både som scriptores och inventores. Itinerariet har nedtecknats i början av 1300-talet, men dess innehåll är till stor del av äldre datum (fig. 1).

I samband med vårt arbete inom fornminnesvården har vi upprepade gånger fäst uppmärksamheten vid de s.k. kapellruinerna i den finska skärgården, därtill hörande ortnamn samt kapellens datering och funktion. Efter att ha lyssnat till Galléns föredrag kom vi på tanken, att det kunde råda ett intimare samband än man tidigare tänkt sig mellan franciskanernas verksamhet i skärgården och skärgårdens kapellruiner. Det är naturligtvis helt klart, att kapellen har byggts för att tjäna skärgårdsresenärernas andliga behov, men det var först Galléns föredrag som hos oss födde tanken, att det uttryckligen var franciskanerna som svarade för denna själavård.

En annan impuls till att ta upp denna fråga till förnyad behandling är de resultat som erhållits vid de senaste undersökningarna av Kökars kloster. Enligt traditionell uppfattning har konventet i Kökar ansetts grundat på 1470-talet, som Finlands sista medeltida kloster. Kenneth Gustavsson har emellertid genom arkeologiska undersökningar och naturvetenskapliga analyser av tillvarataget material kunnat

Fig. 1. Ortnamn nämnda i det s.k. Danska itinerariet. Ritad av Markus Hiekkänen.

påvisa, att det finns tydliga tecken på kyrklig aktivitet på platsen betydligt tidigare (2). De resultat Gustavsson presenterat har redan nu, då undersökningarna ännu är oavslutade, förändrat vår uppfattning om utvecklingen i Finska vikens västra skärgård: hittills

har man förmodat, att det först under 1470-talet har funnits en befolknings- och trafikmässig grund för att etablera ett konvent i den avlägset belägna skärgården, nu kan denna datering möjligen förläggas nästan femtio år tidigare.

Fig. 2. Lemböte kapell, Lemland, Åland. Foto Holmberg 1910. Museiverket, historiska byrås bildarkiv.

På basen av ovan anförda argument är vår utgångshypotes, att kapellruinerna är ett fysiskt bevis på franciskanernas verksamhet i Finska vikens skärgård under 1200-talet. Denna hypotes skall vi testa i det följande.

Vi hade redan tidigare i samband med vår antikvariska verksamhet kunnat konstatera, att någon heltäckande utredning om kapellen inte existerade, ehuru enstaka objekt presenterats i den vetenskapli-

ga litteraturen. För att erhålla en så tillförlitlig bild som möjligt av kapellens antal och karaktär genomgick vi alla anteckningar i museiverkets förhistoriska och historiska byråers arkiv om Finska vikens kustsocknar, från Terijoki i öster till Lemland i väster, och plockade ut alla uppgifter om kapell eller kapellplatser. Emedan tillströmningen av arkivalier till arkiven i viss mån är ojämn, gick vi också igenom varje sockens sockenhistorik, häradsbeskrivningarna eller motsvarande källor.

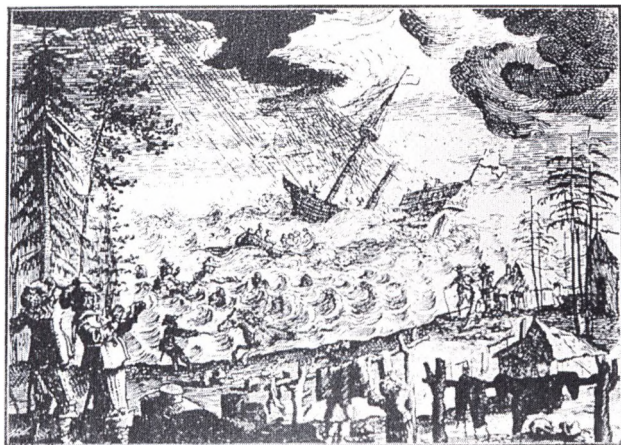

Fig. 3. Kapelludden på Hogland. Bild ur Adam Olearius' *Vermehrte Neue Beschreibung der Muscovitischen und Persischen Reyse*, 1656.

Ur källmaterialet utkristalliserade sig tre slags information:

- kapellruiner vilka fortfarande okulärt kan ses i terrängen (fig. 2)
- kapell kända ur historiska källor men utan synliga spår
- ortnamn med förleden kapell.

Av ortnamnen har vi endast medtagit de ovannämnda kapellnamn, vilka klart är av betydelse i sammanhanget (3). Däremot har vi utelämnat ortnamn med förlederna kors-, munk- och kyrk-. I den finska skärgården ansluter sig kors-namnen oftast till platser där segelleder korsar varandra eller farlederna gör en gir; de har m.a.o. ingenting med den kyrkliga terminologin att skaffa i motsats till en del kors-namn på fastlandet som t.ex. Ristinpelto (Korsåker) i Lundo (4). Munk-namnen åter ansluter sig helt

klart inom vårt undersökningsområde till jordinnehav, något som speciellt gäller Padise klosters domäner. Kyrk-namnen igen ansluter sig ofta till församlingskyrkorna.

Förutom de lokaliteter som tydligt kan avgränsas och definieras existerar det ett otal objekt, vilka vi inte ansett befogade att medtagas i denna översikt emedan de uppgifter som ansluter sig till dem är alltför oberstämda eller sena.

Inte heller innebörden av ordet kapell är självklar, ty inom fastlandets kustsocknar kan benämningen hänvisa till en lokalindelning av församlingen, i betydelsen annex. Från Vasa skärgård känner man även ett fall där en backe, som bevisligen endast använts som en tillfällig begravningsplats, kallas Kapellbacken.

Från Finska vikens kustsocknar föreligger sammanlagt 22 sådana objekt, som fyller de kriterier vi tidigare uppställde (se Index): Borgå Stor-Pellinge, Föglö, Hangö Kapellbacken, Hitis Kyrkosund, Hitis Tunnhamn, Hitis Vänö, Hogland Kapelludden (fig. 3), Korpo Aspö, Korpo Björkö, Korpo Jurmo, Korpo Utö, Kumlinge Brändö, Kyrkslätt Kyrkogårdsö, Kyrkslätt Räfsö, Kökar Kapellskatan, Lemland Lemböte, Nagu Nötö, Pargas Attu Kapellstrand, Pyttis Malmlandet och Sottunga.

I fråga om nio av dem existerar det någonslags uppgifter om kapellens storlek. Från Hangö är endast kyrkogårdens storlek bekant medan man ifråga om Tunnhamn och Hogland endast känner kapellens dimensioner.

Utgående från storleken kan kapellen klart indelas i två grupper (fig. 4). Till de större kapellen hör Jurmo och Lemböte; bägge är ca 7,5 m breda och 9-10 m långa. Ännu större är kapellet på Signildskär.

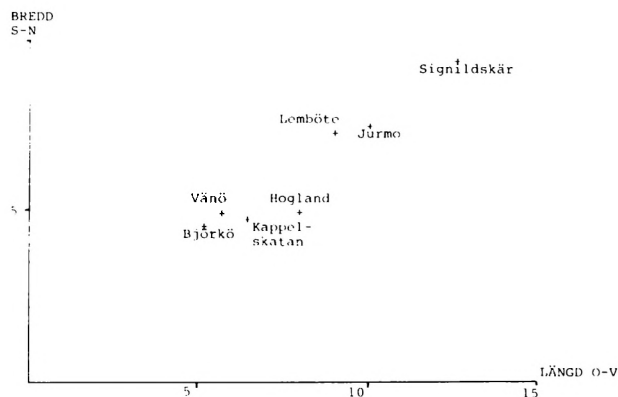

Fig. 4. Diagram utvisande dimensionerna på några skärgårdskapell vid Finska viken. Ritad av Markus Hiekkänen.

12,5 X 9,5 m. Detta kapell har dock inte inkluderats i den egentliga förteckningen, emedan det ligger väster om Åland och sålunda klart på sidan om itinerariets segelled. (5) Den mindre gruppen av kapell konstitueras av kapellen på Björkö, Kappelskatan på Kökar, Hogland och Vänö, vilka alla är ca 5 m breda. Deras längd däremot varierar mellan 5 och 8 m. En större variation uppvisar kyrkogårdarnas murar. Bland de fem om vilka det finns uppgifter att tillgå, finns såväl rektangulära som runda; de förefaller inte att bilda några speciella grupper (fig. 5, 8 och 9).

Av de kapell som förtecknats i katalogen är det endast kapellet i Lemböte, som helt och hållet förefaller vara byggt av sten. Även det ovannämnda kapellet på Signildskär har varit en stenbyggnad. Av arkivuppgifterna att döma är det uppenbart, att de övriga kapellen varit uppförda av trä på en smal och låg stenfot. Så har fallet även varit i Jürmo, vars kapell i fråga om storlek nära ansluter sig till de stora kapellen på fasta Åland och Kökar.

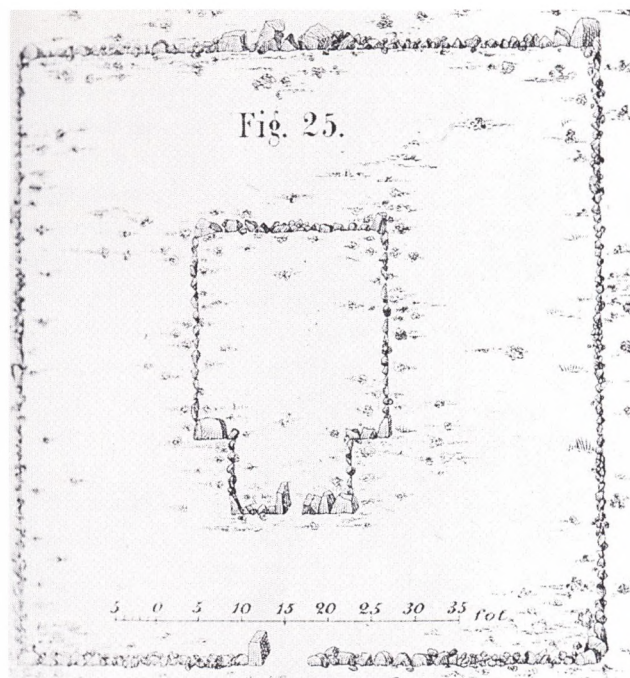

Fig. 5. Kapellgrunden och kyrkogårdsmuren på Jürmo i Korpo. Bild ur L. W. Fagerlunds Sommarstudier, 1878.

De kapell som är anknytna till Kökar terminarium är klart större än de övriga. Det är emellertid omöjligt att med säkerhet avgöra vilken orsaken här till varit. Kapellens storlek är emellertid en tydlig indikator på storleken av den befolkning som rört sig inom området. Av senare källor vet man, att fisket har varit särskilt intensivt i vattnen kring Kökar (6). I synnerhet under vårens och höstens fiskesäsong har trakten besökts av ett stort antal människor, för vilkas själavård man uppenbart behövt större kapell. I den inre skärgården, på andra sidan Skiftet har man klarat sig med mindre byggnader.

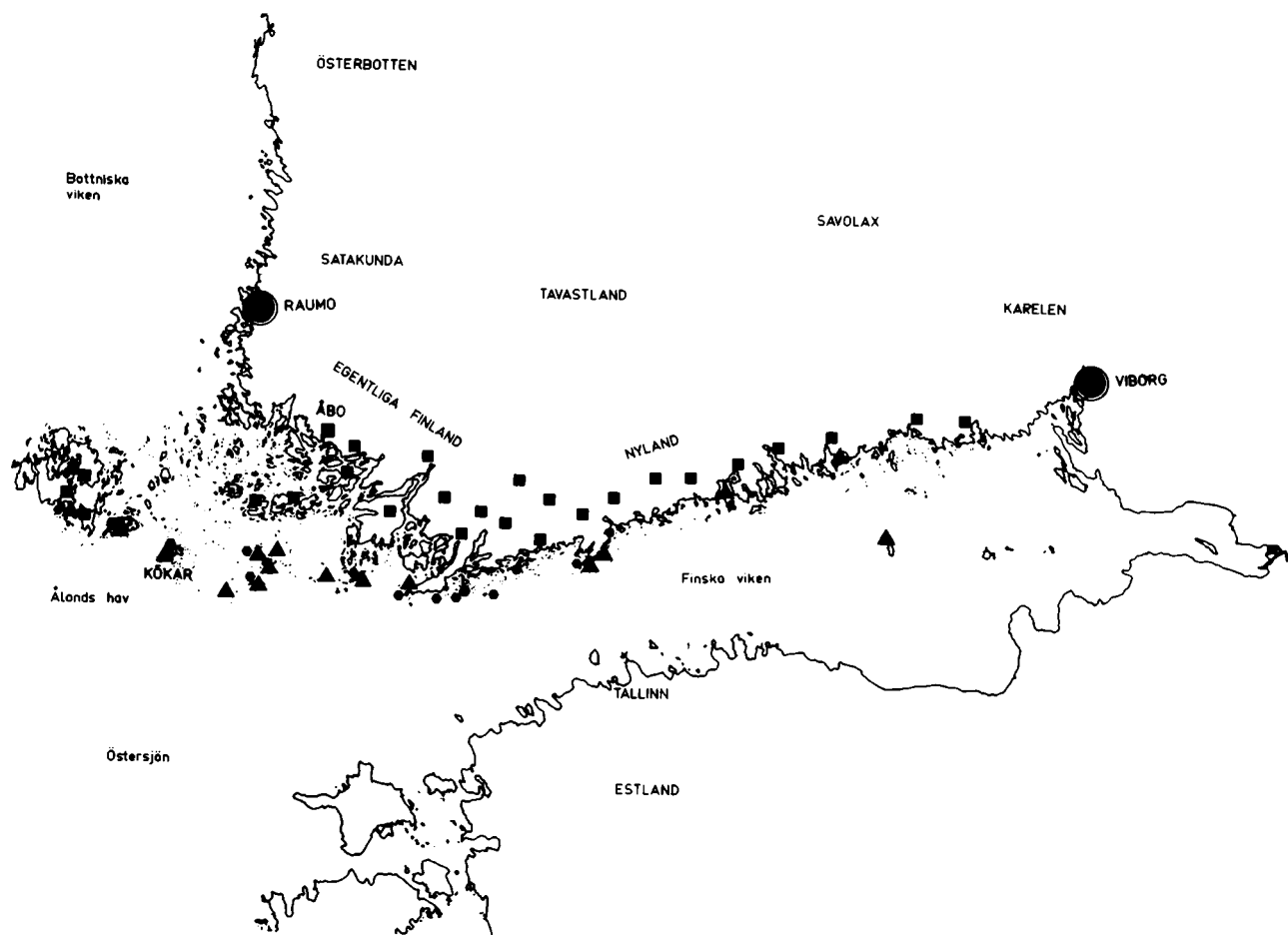

Fig. 6. Det s.k. Danska itinerariets ortnamn (sexkant), kapellplatser (triangel; se Index) och församlingskyrkor (rektangel) vid Finska vikens och sydvästra skärgårdens kust. Ritad av Markus Hiekkänen.

Såväl ortnamnens som kapellplatsernas utbredning konstituerar ett mycket klart geografiskt avgränsat område. Såsom av bifogade karta (fig. 6) framgår ligger alla kända kapellplatser – med undantag av tre – väster om Porkalaudd. De uppgifter som existerar från Pyttis och Stor-Pellinge är därtill i hög grad

osäkra. Ännu tydligare begränsar sig kapellnamnen till detta område. I fråga om östra Nyland föreligger Åke Granlunds grundläggande verk om landskapsdelens ortnamn, som behandlar samtliga ortnamn, gårds- och naturnamn inbegripna (7). Bland dem har Granlund inte funnit ett enda tillförlitligt kapell-

namn. När det gäller västra Nyland finns oss veterligen inte någon motsvarande studie att tillgå, varför vi inte lika systematiskt kunnat genomgå ortnamnen inom detta område. Det oaktat har vi funnit flera ortnamn väster om Porkalaudd, som indicerar kapell. De allra flesta kända kapellplatser, liksom alla de kapellnamn vi registrerat, ligger därför inom det område, som itinerariet tangerar. Vi anser att ett så markant spridningsmönster förutsätter ett centrum som har haft betydelse långt utanför sin stationeringsort. Detta centrum kan mycket sannolikt ha varit Kökar.

Såsom också av kartan framgår, skiljer sig de medeltida församlingskyrkorna ifråga om läge från kapellen. I södra och sydvästra Finland grundades församlingarna och deras kyrkor alldeles uppenbart i inlandet för att betjäna den befolkning, som erhöll sin utkomst av jordbruk och boskapsskötsel. Avståndet till kusten behövde inte vara långt – kanske endast 10 kilometer – men man kan klart iakttaga, att verksamheten var riktad mot inlandet. Undantag utgör Korpo och Nagu, vilka även idag kallas -land och vilka redan under medeltiden hade en stationär befolkning. Söder och sydväst om dem utbreder sig en vidsträckt skärgård, dit man enligt källor från 1600-talet vet, att församlingsprästerna företog predikningsresor. Denna verksamhet kan man, såsom Gallén förmodat, uppfatta som en fortsättning på franciskanernas predikofärder; under den tidigare medeltiden räckte församlingarnas resurser att svara för de mera avlägset boende människornas själavård ännu inte till, utan i skärgården svarade franciskanerna för denna verksamhet liksom de hade gjort redan före den egentliga församlingsindelningen (8).

Det enda undantaget bland fastlandets kyrkor utgör Ingå kyrka, som ligger alldeles vid havsstran-

den. Under medeltiden har hamnen i Ingå nästan befunnit sig vid kyrkans trappor. Kyrkans äldsta byggnadsskede med dess smala kor och västtorn härstammar från den senare delen av 1200-talet. Såsom av kartan framgår fann vi inte en enda kapellplats mellan Hangö och Porkala. Vi anser det därför vara sannolikt, att det ursprungligen funnits ett kapell vid Ingå hamn, och att den nuvarande kyrkan ersatt detta. Med tanke på Barösunds betydelse som farled ända fram till begynnelsen av detta århundrade har det säkert funnits ett behov av såväl en hamn som ett kapell i Ingå (fig. 7).

Om man jämför itinerariets segelledsbeskrivning för den svenska östkusten och Skärgårdshavet med varandrar är det iögonenfallande, att det just inte ser ut att finnas några kapellplatser på den svenska sidan. Sålunda nämner Peter Norrman i sin artikel »Smålandsdelen av det Danska itinerariet« inte ett enda kapell (9). I det föregående åter har det framgått, att vi känner flera sådana längs kusten mellan Åland och Hangö udd. Denna skillnad kan kanske förklaras av det faktum, att man redan på 1200-talet grundade franciskanerkonvent i närheten av den svenska kustrutten, i Visby, Söderköping och Stockholm (10). Utgående från dessa har det troligen varit möjligt att sörja för själavården inom området samt att även i övrigt upprätthålla kontakter med den lokala befolkningen. Dessutom har församlingstätheten varit mycket större och själavårdsverksamheten stabiliserat sig tidigare här.

Den traditionella tolkningen av itinerariet har varit, att det beskriver segelleden från Blekinge till Reval och det är uppenbart, att en av franciskanernas målgrupper har varit de resenärer som använde denna led. Franciskanerna kunde bl.a. själv delta i resor-

Fig. 7. S/s Finland i Barösund, Ingå. Okänd fotograf. Museiverket, historiska byrås bildarkiv.

na, någon gång t.o.m. i tivelaktigt sällskap. Gallén hänvisar till en uppgift från 1498, då ordens general beviljade priorn i Helsingör rätt att från sitt område bortköra »de skandalösa bröder – oberoende av vilka som helst brev de må vara försedda med – och framför allt dem som seglade med pirater eller driver köpenskap«. Förutom resenärer har det i den västfinska skärgården funnits även bofast befolkning

och framförallt människor, vilka säsongvis besökte området; dessa grupper torde ha varit det främsta målet för franciskanernas verksamhet. Flere forskare med Gallén i spetsen har betonat vikten av det fiske som idkades på detta håll. De äldsta bevarade skriftliga källor som belyser detta är visserligen från 1530-talet, men det finns inget skäl att betvivla, att området inte också mycket tidigare utnyttjats. Redan i

hamnskrået för svenska Högarna »och alla hampnar ther fiskeridh brukas« av år 1450 finns det stränga bestämmelser om vistelse och verksamhet på kronans fiskeskär. Dess första punkt gällde fiskarens skyldighet att bevista gudstjänsten när tillfälle därtill gavs (11).

Till åtskillnad från tidigare andliga organisationer var det dominikanernas och franciskanernas uttryckliga uppgift, att i apostolisk anda söka sig till platser där människor vistades. De var inte bundna av *stabilitas locii* som andra. Skillnaden mellan dessa två ordnar avspeglas tydligt i följande ramsa, som citerats redan av K. Leinberg: *Bernardus valles, Benedictus colles amabat, oppida Franciscus, celebres Dominicus urbes* (12).

Ehuru detta inte kan tagas bokstavligt kan en viss arbetsfördelning iakttagas också i Finland. Dominikanerna slog sig redan i mitten på 1200-talet ned i Åbo, stiftets centrum och enda stadsmässiga samfund. Här var deras inflytande på den andliga bildningen, gudstjänstbruket och biskopsdömet organisation av största betydelse. Franciskanerna däremot skaffade sig aldrig fotfäste i Åbo. En allmän princip, som reglerade de två ordnarnas inbördes förhållanden var också att inte placera konvent eller terminarier i samma stad. Enligt den tolkning vi här framlagt koncentrerade sig franciskanernas tidiga, redan på 1200-talet indleda verksamhet, till fiskarbefolkningen vid Finska viken och Bottenviken, d.v.s. till den medeltida bosättnings marginalområden. – Det tidigaste omnämnandet av franciskanernas verksamhet i Finland ingår i biskop Henriks officium, som tillkommit ca år 1300. I detta omtalas en i Finland verksam franciskanerbroder Erland, som botades från en kronisk, pinsam huvudvärk med St Henriks hjälp (13).

Vid slutet av medeltiden hade franciskanernas verksamhet inom området fått organiserade former. Som verksamhetscentra utkristalliserade sig tre konvent. Ett av dessa var beläget på Kökar, där det före konventets grundande funnits ett terminarium. De två övriga anlades vid utkanten av franciskanernas verksamhetsområde i Raumo och Viborg. Konventet i Raumo, vars första omnämnande är från 1449, utsträckte i första hand sin verksamhet till Bottniska vikens kusttrakter, till Österbotten men även till inlandet, till Satakunta och Tavastland. I Viborg mötte franciskanerna den östliga kyrkan och här fick de strida mot det grekiskortodoxa inflytande, som bredde ut sig västerut. Till deras verksamhetsområde hörde också de nykoloniserade trakterna i Savolax och Karelen (14; fig. 6).

Från en liten, anspråkslös början utvecklades franciskanerorden sålunda också i Finland till en kraftfull och blomstrande organisation, som vid sidan av dominikanerorden mest har bidragit till att sprida den katolska tron i gränslandet mellan öst och väst och sålunda anslutit Finland till den västliga världen.

Index

1. På den västra kusten av Stor-pellinge i Borgå socken finns »en gammal, av en stenmur inhägnad gravgård« invid Hagnäsböte. Stensättningen ligger tätt intill kyrkogården och är inte större än »en vanlig bondstuga«. I närheten finns en god hamnplats, Bastuhamn. Enligt H.A. Reinholm har Pellinge övärld samt de närmaste fastlandsbyarna bildat en skild församling »Baeling«, och enligt honom lär en kyrka i äldsta tider ha funnits i Pellinge (15).

2. Socknen och ögruppen Föglö omtalas i itinerariet under namnet Fyghelde. På Flisö fanns vid mitten av 1600-talet ett litet enkelt träkapell för sjöfara-

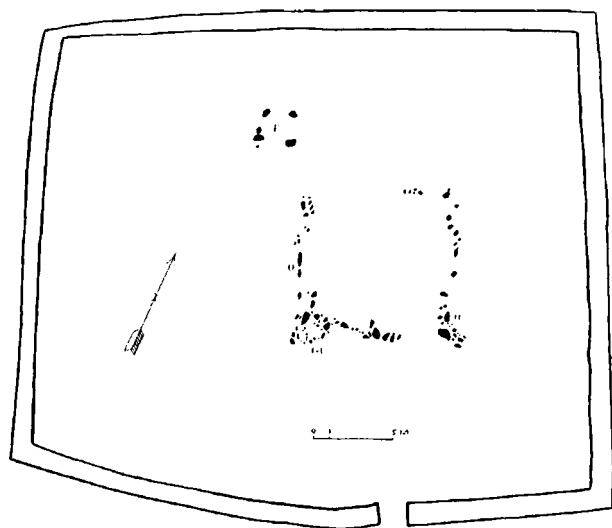

Fig. 8. Kyrko- och stapelgrunden samt kyrkogårdsmuren i Kyrksundet i Hitis. Bild ur C.O. Nordmans *Medeltidskyrkogården i Hitis*, 1939.

re. Åbostudenten Gyllenius har år 1656 skrivit i sin dagbok: »Vi sågo i seglandet Flisö kyrka, och vid det stora Flisöberg är en kyrkogård«. Reinhold Hausen beskriver platsen år 1870: »Omkring 30 steg från stranden mot allmänna farleden finnes, strax nedan om Flisö by och något åt öster från det Högga berget, på en åt sjön lindrigt sluttande mark en aflång fyrkantig byggnadsgrundval, mätande ungefär 56 fot i ö.-v., och 45 fot i n.-s., med ett halfrundt utsprång från den nordöstra murens norra ända. Stensättningen, som utgöres af grofva block (det största 2,5 fot högt), har blifvit mycket plundrad på sten, isynnerhet den västra och norra muren. Nedanom har marken en brantare sluttning åt stranden« (16).

3. På Kapellbacken i Hangöby i Hangö stads nordvästra del kan man i våra dagar inte se några läm-

ningar i terrängen. Hangö museum har på 1980-talet utfört smärre undersökningar på den förmodade platsen utan att denna kunde fastställas. Ur litteraturen kan man dock finna följande beskrivning: »Då Hj. Appelgren 1895 undersökte platsen, kunde han ännu konstatera en fyrkantig hägnad med 27 å 29 meters sida, blott 20-30 cm höga rester av en stenvall av huvudstora stenar. Den kallades 'kyrkogården' men har säkert ej varit en begravningsplats; måhända har kapellet stått här men idag som är kan icke ens denna kyrkogård iakttagas« (17). I Riksarkivet i Stockholm upprevaras en karta från 1600-talet, på vilken man kan finna en skematiskt avbildad kyrka med torn och kor. På kartor från 1700-talet förekommer kyrkan inte längre (18). I museiverkets förhistoriska byrås topografiska arkiv (Tenala) kan man ytterligare finna följande uppgift: »Uti Hangö by har äfven under äldre tider funnits en liten kyrka eller ett litet bönehus på den så kallade Kapellbacken. Sjön eller viken nedanför bär ännu namnet Kappalhamn. Der hölls gudstjänst om sommaren var fjärde söndag. År 1743 funnos där ännu kvar väggarna ända till fönstren. Ifrån 1647 till 1709 omtalas uti kyrkoräkenskaperna fattigstocken i Hangö. Hit brukade sjöfarare efter en lycklig resa vanligen gifva en liten gåfva uti penningar kallad 'skutoffer'«. I itinerariet omtalas Hangö, som utgör en markant etapp vid Finska vikens nordkust, under namnet »Hange the«.

4. Kyrksundet på huvudön Björkö i Hitis, kallades ännu 1901 Kyrköjen (J.A. Öhmans brev till J.R. Aspelin 26.1.1901, museiverket, förhistoriska byrån, topografiska arkivet). Hitis ursprungliga namn är Kyrksund (Kyrkioswndh, Kirkiusund) och omtalas i de skriftliga källorna första gången 1347 (19). Det sista av kapellen i Hitis var i bruk ännu 1637 då en ny kyrka restes nära den nuvarande kyrkplatsen. Svante

Dahlström har framlagt tanken, att itinerariets Örsund vore identiskt med Kyrksundet (20). C.O. Nordman utförde utgrävningar på platsen åren 1938 och 1939. Härvid påträffades lämningar av ett kapell, ett fristående klocktorn eller en klockstapel och omkring dessa en rektangulär mur (fig. 8). Lämningarna är belägna på ca 80 m avstånd från den nuvarande stranden. Anläggningens huvudriktning är WSW-ENE och avviker alltså något från riktningen öst-väst. Byggnaderna har varit uppförda av trä på en låg kallmurad grund. På kyrkogården påträffades ett stort antal gravar, av vilka en del låg under kapellets stenfot, varför de är äldre än denna. Med stöd av gravarnas konstruktion anser Nordman, att begravningsplatsen har varit i användning redan på 1200-talet. Det yngsta daterbara föremålet är ett svenskt kopparmynt från år 1630 (21).

5. Tunhamn, Kappalskroken på ön Hemlandets nordvästra del i Hitis. På platsen har man före 1886 påträffat rester av en byggnad, vars vägg mätte 3-4 m (22).

6. Vänö kapell i Hitis på ön Vänös östra udde, som kallas Kappalsudden. Platsen ligger 15 km väster om Hitis huvudö. I Kimito kyrkas inventarielängd från år 1680 finns en anteckning om, att man sänt en mässkjorta till kapellet på Vänö och en annan källa vet berätta, att en drunknad flicka begrovs på platsen 1688. Högman nämner 1886, att kapellets väggar stod upprätt ännu 20 år tidigare. Byggnaden förstördes sedermera vid en eldsvåda. På en storskifteskarta över Vänö by från år 1795 har platsen utmärkts med namnet »Gammal kyrka» (J.A. Öhmans brev till J.R. Aspelin 18.1.1901, museiverket, historiska byrås topografiska arkiv). Vid röjningsarbeten på 1950-talet framkom kranier och andra människoben. I våra dagar kan man blott se grunden till en

byggnad med måtten 5,5 X 5 m i det nordöstra hörnet av en 13 X 13 m stor begravningsplats (23). I en rapport i museiverkets förhistoriska byrås topografiska arkiv (Hitis) kan man ytterligare läsa: »År 1857 dog vid 87 års ålder nuvarande kyrkvårdens mor enkan Maria Eriksdotter. Hon hade bl.a. berättat, att roslagare till först öfverkommit och bosatt sig på Vänö holmarna, de vestligaste i skärgården. Vänö utgör en liten skärgård för sig, 3 m (mil) från Kyrlandet«.

7. Ett kapell på Hogland nämns första gången av sekreteraren för en holsteinsk deputation Adam Olearius, vars skepp led skeppsbrott nära ett gammalt kapell 9.11.1635. Enligt Olearius var ön vild och tämligen obebodd. Resenärerna sökte skydd i kapellet. I reseberättelsen ingår också en illustration (fig. 3), på vilken man kan se en del av kapellet (24). Flere olika personer har under detta århundrade funnit grunden till en 5 X 8 m stor byggnad vid Kapelludden i Suurkylä.

8. Enligt prosten Boethius Murenius har på Brändö i Kumlinge på 1600-talet funnits ett kapell vars längd har varit 27 alnar och bredd 16 alnar »och kyrkiotaket tekt med näfuer och takuadstockar, woknhuset och sacristian 7 aln«. Här som i fråga om Sottunga kapell rör det sig tydligen om medeltida träkapell med rätt rik skulptural utsmyckning (25). Vi tackar fil.dr. Åsa Ringbom för uppgifterna.

9. Kyrkogårdsö i Kyrkslätt, en liten ö alldeles utanför den sydligaste spetsen av Porkalaudd. I den norra delen av ön, kallad Norrudd, utförde sedermera statsarkeologen Juhani Rinne undersökningar år 1908. Rinne skriver: »På Kyrkogårdsö (funnos) tydliga lämningar af en begravningsplats som varit omgifven av en stenmur. Grafplatserna på udden synas som grunda fördjupningar, och af stenmuren äro

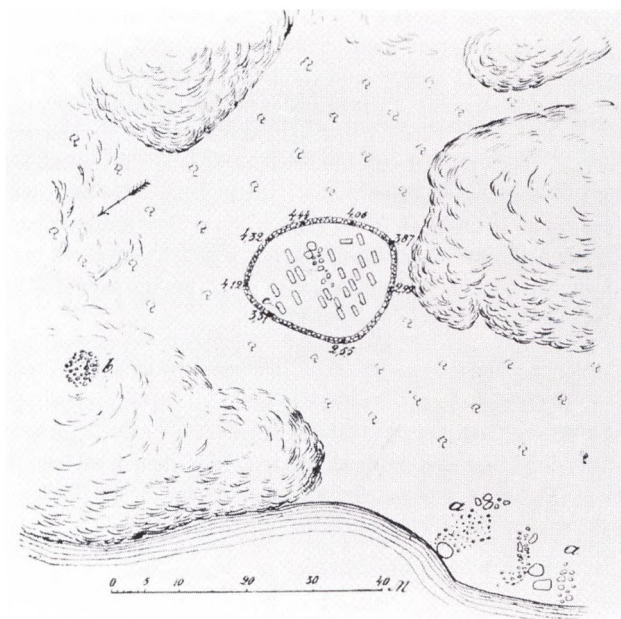

Fig. 9. Begravningsplatsen på Räsö i Kyrkslätt. Bild ur Juhani Rinnes *Förna begravningsplatser i Kyrkslätt*, 1908.

blott obetydliga rester kvar«. Enligt traditionen har här även funnits ett kapell, vars exakta läge dock är okänt (26).

10. Räsö i Kyrkslätt, öster om Porkalaudd, ca 8 km nordväst om Kyrkogårdsö. Även här beskriver Juhani Rinne en begravningsplats vid den grunda Kyrkviiken vid öns norra del (fig. 9). Av begravningsplatsen återstod en välbevarad stenmur och även gravarna kunde tydligt ses. Rinne grävde ut en grav, som var anlagd ovanpå en äldre grav. Graven var emellertid fyndtom. Att graven inte innehöll några klädrester innebär enligt Rinne, att den tillhör den katolska tiden. Ännu i begynnelsen av senaste århundrade har platsen använts som nödhavn (27).

11. Kapellet i Aspö i Korpo socken, 16 km söder om Korpo huvudö omtalas första gången 1696 och 1698 uppges det vara »alldeles förfallit«. Av denna orsak föreslog man, att klockan måtte flyttas till Nötö, emedan något nytt kapell sannolikt inte mera skulle byggas på Aspö. Ett nytt kapell uppfördes emellertid på samma plats år 1727. L.W. Fagerlund skildrar 1878 det kapell som byggdes 1850 på följande sätt: »Helgat åt Abraham är det i allo så torftigt och enkelt som möjligt. Omålat såväl utvändigt som invändigt, 18 fot brett, 16 fot långt saknar det helt och hållet mellantak. Fenster finnas i söder och öster och framför detta senare står ett litet altarbord av trä omgivet av ett skrank endast så stort att tre personer i sänder kunde kommuniceras. Predikstolen står i sydöstra hörnet. Ingången är i väster genom en liten förstuga, uti vars tak en liten klocka hänger« (28; fig. 10).

12. Björkö kapell i Korpo ligger på ön med samma namn ca 8 km sydöst om Aspö. Platsen som är belägen nära byn kallas Kappalbacken. Kapellet omtalas första gången 1689 och det var i bruk till år 1785, då man övergick till att använda kapellet på Jurmo. Numera finner man på platsen huvuddelen av kapellet stenfot 5 X 4,35 m stor och en del förmultnade stockar. Kyrkogårdens mått är 11,75 X 8,75 m. I närheten ligger kyrkobesökarnas hamn med stenbygda båtplatser. På Björkö finns även en annan plats i närheten av den nuvarande byplatsen, som utpekats som en kapellplats (29).

13. Ön Jurmo i Korpo, 32 km rätt söderut från Korpo huvudö. På åsen öster om öns nuvarande kapell finns sex s.k. »munkringar«, av vilka den östligaste är den kapellplats som här skall behandlas (fig. 5). Vid de undersökningar och uppmätningar som utförts av Torsten Edgren mätte kyrkogården 24 X

24 m; i centrum av denna finns en omsorgsfullt lagd stenfot med en storlek av 10,5 X 7,5 m, i den västra ändan har funnits en förstuga. Enligt Edgren är dateringen av fornlämningarna på Jurmo oklar. Angående deras ursprung skriver han: »Utgående från Hallenius ... beskrivning (In Söder Jurmo insula quinque aut sex circula ex congestes lapidibus a coenobitio Kōkarensibus, ut ajunt, olim confecti inveniuntur, qui octoaginta pedes praevise a se invicem distant) har man allmänt ansett, att stensättningarna uppförts av gråbröderna från Kōkar. En närmare granskning av texten ger dock vid handen, att detta inte kan vara fallet. I verkligheten omtalas, att munkarna från Kōkar, som det berättas (ut ajunt), fann (a coenobitio Kōkarensibus inveniuntur) dessa fordom uppförda (olim confecti) stensättningar. De har m.a.o. inte uppförts av dem, utan är äldre. Sålunda erhåller man en terminus ante quem, som kan förläggas till ca 1460. Huru långt tillbaka i tiden de sist och slutligen skall dateras kan antagligen endast kommande undersökningar förtälja«. Enligt Edgren ligger kapellruinen fyra meter över havets nuvarande nivå, varför den inte kan vara äldre än 1300-talet (30). Radloff beskriver ruinerna på följande sätt: »På 324 alnars afstånd från fjerdaste stenringen, förekommer slutligen en stensättning, bestående uti tvenne inom hvarandra lagde quadrater, hvar af den inre tyckes vara lemning af en stenfot til förmodeligen något Capell. Den yttre stenläggningen är 35 alnar lång och 34 alnar bred« (31).

14. Utö kapell i Korpo ligger på ögruppens huvudö, ca 40 km mot SSW från Korpo. Alla uppgifter om kapellet grundar sig på de dagboksanteckningar Petrus Magni Gyllenius nedtecknade i Korpo 1649-51. Enligt dessa består Utö av tre öar »Eneskär, Jusskär eller Mäskkär och Ören, hvilka sistnämnda ligger så

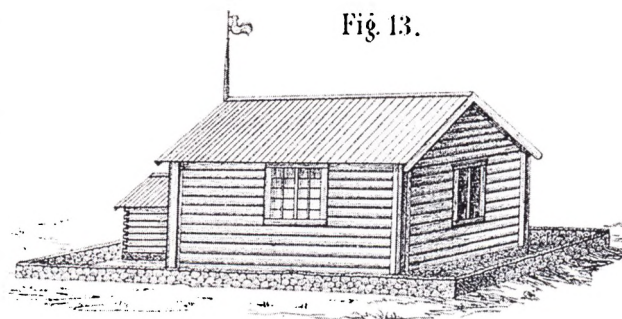

Fig. 10. Kapellet på Aspö i Korpo. Bild ur L.W. Fagerlunds *Sommarstudier*, 1878.

nära de andra att man kan som nogast gå thär emellan för wattn, på hwilken holma ähre otaliga huus; uthan twiffel hafwa the warit fiskiare bodar. Thär är och en stoor groop, uthi hwilcken Sancte Hendric sägz haffwa warit uthi när han först kom till thenna landzorten, tå drogh han till folket, som fiskiade i Skären och omwände dem till en San Gudz kändedom och thär war han i tre åhr och på samma skär bygde han thå ett Capel, som sedan bleff flött till Jurmoo. Thärifrån reste S. Henricus till Rimito«. Enligt Fagerlund utvisas ännu idag (1870) ett ställe på södra sidan av Utölandet, där den av biskop Henrik uppförda kyrkan skall ha stått (32).

15. Kappellskatan på Kōkar är belägen på Hamnö och ca 600 m söder om franciskanernas tidigare konvent. Radloff beskriver platsen som följer: »På samma ö Kyrkan ligger, och den delen där af som kallas Kapellskatan, är en stensättning af 37 alnars längd och 30 alnars bredd, hvar af man ej känner ändamålet. Arbetet tillskrifves Munkarna liksom uti Jurmo.« Själva kapellruinen mäter enligt Matts Dreijer 6,4 X 4,9 m (33).

16. Lemböte kapellruin i Lemland ligger öster om

Mariehamn uppe på ett berg och ca 2 km från Kapellviken. Kapellet som är restaurerat och täckt med ett brådtak är murat av gråsten; det återinvigdes som gudstjänstlokal på 1970-talet. Enligt en uppgift från 1500-talet skall kapellet ha helgats Sanct Olav. I samband med Gustav Vasas konfiskationer inlevererades från kapellet en förgylld kalk år 1547. Under 1700-talet stod kapellets öst- och västvägg men taket hade rasat. Även altaret var synligt. Enligt Radloff »Ruiner af et Capell ... ligger $\frac{1}{8}$ mil från Byn (Lemböte) på et berg. Bygnaden som numera är utan tak, är 12 alnar lång och 9 alnar bred. Murens tjocklek är $1\frac{1}{3}$ aln. Fönster-öppningar finnas tvenne. Dörr har varit endast en. Bygningsämnet är gråsten, och ganska litet tegel. Lemningar visa äfven, at här varit en med stenmur omgifven Kyrkogård. Efter sägen skall detta Capell hafva namn af Olof den Helige« (34). I en upptecknad tradition heter det: »Kapellet har blott en dörr uti den västra muren, på södra sidan af dörren har en sten varit insatt uti muren med många behändiga figurer ganska fint arbetade men folket kunde ej läsa dem och på sidan af denna runsten har varit en bild föreställande en qvinna med en krans på huvudet och en sköld uti den venstra handen och med den högra likasom vinkande. Det säges att det varit ett fint arbete. Folket kallade bilden Beata eller som en del säga Biggo, derföre när någon händelsevis kom att gå där fram och det väntade regn ty den hade egenskapen att när det tillstundade töväder att det likasom droppade vatten ifrån den (Det sades då: »Beata gråter«), den är nu borttagen tillika med den sköna runsten det tros att det har varit ryssar som har tagit bort dessa båda sköna minnen från detta sagolika tempel. Det var märkvärdigt att de fingo vara der under den stora ofreden då så mycket blef förstördt och uti en senare tid då upplys-

ningen är så stor emot som då att dessa minnen skulle tagas bort. Det har också varit ett litet altar som folket berättar uti det sydöstra hörnet som har liknat våra tvättkommoder med en hvit och en blå isprängd marmorskifva som de tro har varit själfva offeraltaret« (Tradition rörande Saltvik sockne upptecknade av muraren och torparen Mathias i Skevik i Saltvik. Originalen i Riksarkivet, Topografica: Saltvik. Kopia vid museiverket, historiska byråns arkiv). År 1840 hittades i kapellruinen »under altaren« 270 mynt, av vilka de äldsta kan dateras till 1300-talet. Kapellet har traditionellt daterats till 1100-talet men är mycket yngre. (35) Vid den norra stranden av Kapellviken nedanför kapellet har Matts Dreijer undersökt grunden av en byggnad. Denna torde utgöra en del av båthamnens konstruktioner (Matts Dreijer, En undersökning vid Lemböte Västerhamn, grävningsrapport 17.9.1949, museiverket, historiska byråns topografiska arkiv).

17. Om ett kapell i Marsundet i Lemland skriver Reinhold Hausen följande: »Under äldre tider gick en farled förbi Danö och genom Marsund. Ett vittne härom var det lilla kapell, förmodligen af trä, som redan under Gustaf Vasas tid fanns här i Marsund, antagligen på den s.k. Kappalön. Men år 1674 säges det, att blott gamla personer i Finström visste härom att berätta; fartygen gingo nämligen dänera väster om Finbo och Eckerö, ytterom hvilket land Enskärs sund erbjöd en ypperlig hamn.« »År 1544, då konungen för rikets behof beröfvade de Åländska kyrkorna deras klockor och andra kopparsaker, togs äfven från detta kapell en klocka«, också enligt Hausen (36).

18. I Röddhamn i Lemland fanns ännu år 1652 ett litet enkelt träkapell. Kapellet låg vid en viktig farled som gick söder om Lemland mot de östliga ögrupperna (37).

19. Nötö kapell i Nagu socken ligger ca 238 km SSW om Nagu kyrka och på ögruppens huvudö. Den tidigaste kapellplatsen har varit Mattsbacken i Nötö ursprungliga by (»Mitt i Nötö by hafver af ålder ett gammalt lijtet Capell warit«). Detta kapell omnämnes första gången 1657, då ett par vigdes i det samma. År 1664 flyttades kapellplatsen till en liten ö väster om huvudön, denna ö erhöll så småningom namnet Kappalholmen. År 1756 flyttades kapellet tillbaka till huvudön, men till en annan plats än tidigare. Numera kan man inte finna några lämningar av det första kapellet (38).

20. Vid Attu Kapellstrand i Pargas påträffade man på 1950-talet rester av en stenkonstruktion. Det finns inga uppgifter om namnets ålder och till platsen ansluter sig inte heller några andra uppgifter eller några traditioner (Ossian Engbloms brev till Nils Cleve 7.7.1954; Kaj Mikanders reseberättelse Kapellresterna i Attu, reseberättelse 1954, museiverket, historiska byrås topografiska arkiv).

21. På Malmlandet i Pyttis har det enligt en tradition som nedtecknats på 1700-talet funnits rester av en gammal kyrka (»rudera efter en gammal kyrka«, »åldern ingen mera vet«, enligt anteckningen »äldre än kyrkan i Pyttis eller Elima«). I den västra delen av Mogenpörtö ligger Kyrksundsberget vid stranden av Kyrksundet. Enligt ortnamnen kan kapellet ha funnits här. Genom sundet har en farled gått rakt till Pyttis kyrka (39).

22. Enligt anteckningar av prosten Boetius Murenius 1661 fanns i Sottunga ett kapell med »een stock som satt tuert öf:r kyrkian uthöf:r altaret, der på sto-do många gamla söndruga skraapbeleter etc.« Detta visar tydligt att kapellet hade medeltida utsmyckning, eventuellt på ursprunglig plats. Kapellet var alltså tydligen byggt under medeltiden (40).

Noter

1. Gallén 1989 s. 51 not 2 med en utförlig litteraturlista.
2. Gustavsson 1984; Gustavsson 1987.
3. Greta Hausen 1920-24; Greta Hausen 1927; Westman 1935.
4. Zilliacus 1989.
5. Dreijer 1983 s. 400-401.
6. Se Gallén 1989.
7. Granlund 1956.
8. Gallén 1989 s. 27.
9. Norrman 1984.
10. Gallén 1981 a och b.
11. Gallén 1989.
12. Leinberg 1890 s. 17.
13. Gallén 1981.
14. Leinberg 1890.
15. Allardt 1925 s. 58.
16. Reinhold Hausen 1916 s. 15.
17. Nikula 1938 s. 32-33.
18. Högström s.a. s. 203.
19. Finlands Medeltidsurkunder nr. 522, 523.
20. Dahlström 1936.
21. Nordman 1939.
22. Selin 1950.
23. Selin 1950.
24. Olcarius 1656; Peltola 1960.
25. Österbladh 1905; Laitinen 1974.
26. Rinne 1908.
27. Rinne 1908.
28. Fagerlund 1878; Gardberg 1924.
29. Fagerlund 1878; Gardberg 1924.
30. Edgren 1977 s. 409-413.
31. Radloff 1795 s. 139.
32. Fagerlund 1878 s. 65-66; se även Nikula 1973 s. 10, 63.
33. Radloff 1795 141; se även C.E. Fogelholms brev till Zacharias Topelius 1873, Finska Fornminnesföreningens protokoll I s. 191; Dreijer 1983 s. 402-403.
34. Radloff 1795 s. 121.
35. Lagus 1900 s. 88-9.
36. Hausen 1916 s. 15.
37. Hausen 1916 s. 14.
38. Johan Salenius: Nagu Sochens Beskrifning 1735, museiverket, förhistoriska byråns topografiska arkiv; Gardberg 1924; Nikula 1973.

39. Utdrag af ett bref från Lovisa 14.9.1762, Inrikes Tidningar för 1762 nr 77, 79, 80, 81, 83.
40. Österbladh 1905.

Litteratur

- Allardt, Anders: Borgå sockens historia I, Helsingfors 1925.
Dahlström, Svante: Kyrkosund och medeltida färdvägar. I-II. I: Åbo Underrättelser 14. och 16.7.1936.
Dreijer, Matts: Från stenåldern till Gustav Vasa. I: Det åländska folkets historia I:1, Mariehamn 1983, 2. reviderade upplagan.
Edgren, Helena & Markus Hiekkanen: Havet, kapellen och franciskanerna. I: Skärgård 3/1990.
Edgren, Torsten: Medeltidsarkeologi i Skärgårdshavet. I: Historisk Tidsskrift för Finland 1977/4.
Fagerlund, L.W.: Anteckningar om Korpo och Houtskärs socknar. Sommarstudier. I: Bidrag till Kännedom af Finlands Natur och Folk utgifna af Finska Vetenskaps-Societeten 28, Helsingfors 1878.
Finlands Medeltidsurkunder I-VIII, samlade och utgivna genom Reinhold Hausen, Helsingfors 1910-1935.
Finska Fornminnesföreningens protokoll I. 1870-1875. Helsingfors 1909.
Gallén, Jarl: Dominikanorden. I: Kulturhistorisk leksikon för nordisk middelalder 3, 2. oplag 1981.
Gallén, Jarl: Franciskanorden. I: Kulturhistorisk leksikon för nordisk middelalder 4, 2. oplag 1981.
Gallén, Jarl: Kökar, klosterbröderna och havet. I: Maritima medeltidsstudier. Jungfrusund 2, Åbo 1989.
Gardberg, John: Utskärskapell i Nagu och Korpo. I: Svenska Folkskolans Vänners Kalender 1924 (1924).
Granlund, Åke: Studier över östnyländska ortnamn. I: Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland 358, 1956.
Gustavsson, Kenneth: Sankta Anna på Kökar – franciskanerklostret invid farleden. I: Bottnisk kontakt II, 1984.
Gustavsson, Kenneth: Kökars kloster – franciskanskt utpost i Östersjön. I: Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer, Rapport 1987:3 (1987).
Hausen, Greta: Nylands ortnamn. Deras former och förekomst till år 1600. I-III. I: Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland CLII, CLX, CLXXVII, 1920, 1922, 1924.
Hausen, Greta: Ålands ortnamn. Deras former och förekomst till år 1600. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland CXCI, 1927.
Hausen, Reinhold: Ur Ålands forntid. Kulturhistoriska skildringar. I: Åland. Bidrag till kännedom af hembygden utgifna af Föreningen Ålands Vänner IV, Helsingfors 1916.
Högström, Allan: Templet på Vårdberget. I: Tio kapitel om Hangö 1874-1974, s.a.
Inrikes Tidningar för 1762 nr 77, 79, 80, 81, 83.
Lagus, Wilhelm: Numismatiska anteckningar II. Mynt funna i finsk jord. I: Bidrag till Kännedom af Finlands Natur och Folk utgivna av Finska Vetenskaps-societeten 60, Helsingfors 1900.
Laitinen, Anu: Sottunga kyrka. I: Åländsk Odling 1974.
Leinberg, K.G: De finska klostrens historia. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland XIV, 1890.
Nikula, Oskar: Kyrkobyggnaderna och deras inredning. I: Tenala och Bromarf socknars historia II, Helsingfors 1938.
Nikula, Sigrid: Åbolands prosteri I. I: Finlands kyrkor – Suomen kirkot 7, Helsingfors 1973.
Nordman, C.O: Medeltidskyrkogården i Hitis. I: Finskt Museum 1939.
Norrman, Peter: Smålandsdelen av det Danska Itinerariet. I: Bottnisk kontakt, Mariehamn 1984.
Olcarius, Adam: Vermehrte Neue Beschreibung Der Muscovitischen und Persischen Reyse, Schleswig 1656.
Peltola, Saara: Suursaari menneinä aikoina, Helsinki 1960.
Radloff, Fredrik Wilhelm: Beskrifning öfver Åland. Åbo 1795.
Rinne, Juhani: Forna begravningsplatser i Kyrklätt. I: Finskt Museum 1908.
Selin, Elis: Skärgårdskapell och kyrkor i Hitis skärgård under 700 år. I: Hangö 23.6.1950 nr. 70.
Westman, Ivar: Nyländska önamn I. Västra och mellersta samt östra Nyland intill språkgränsen. Folkmålsstudier III, Helsingfors 1935.
Zilliacus, Kurt: Skärgårdsnamn. I: Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland 558, Helsingfors 1989.
Österbladh, Kaarlo (ed): Boetius Murenius' Acta Visitatoria 1637-1666. I: Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar VI, Borgå 1905.